

Piotr Biliński, *Wacław Tokarz 1873–1937. Historyk walk o niepodległość*, Kraków 2018, Księgarnia Akademicka, ss. 214, Societas, seria pod red. Bogdana Szlachty, 116

Piotr Biliński z Uniwersytetu Jagiellońskiego dał się już poznać jako badacz historiografii polskiej, głównie dwudziestolecia międzywojennego — autor wielu książek i artykułów, w tym publikacji biograficznych poświęconych znanym polskim historykom, jak Józef Feldman, Feliks Koneczny, Władysław Konopczyński

⁷ W rozbudowanej wersji tezę tę można znaleźć w trylogii prof. Israela, por: J.I. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750*, Oxford 2002; idem, *Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670–1752*, Oxford 2009; idem, *Democratic Enlightenment. Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*, Oxford 2013; w skrócie została przedstawiona w: idem, *A Revolution of the Mind. Radical Enlightenment and the Intellectual Origins of Modern Democracy*, Princeton 2009.

czy Stanisław Kutrzeba. Jest także współwydawcą (razem z Pawłem Plichtą) obszernego, cennego poznawczo *Dziennika 1918–1921* Konopczyńskiego (2016). Recenzowana biografia przybliży koleje życia i działalności Wacława Tokarza — wybitnego badacza dziejów walk Polaków o niepodległość. Podstawę monografii stanowi bogata, a mało wcześniej wykorzystywana baza źródłowa. W pierwszym rządzie składają się na nią dokumenty z prywatnego archiwum rodziny Tokarza, przechowywane w warszawskim Muzeum Niepodległości. Rzucają one nowe światło na wiele aspektów biografii tego historyka. Ponadto, wzbogacają obraz historiografii polskiej w pierwszej połowie XX w. — schyłkowego okresu zaborów i lat II Rzeczypospolitej.

Celem Autora było — jak to deklaruje we wstępie — ukazanie losów Tokarza „na szerokim tle ówczesnej nauki, historiografii i polityki”, a także próba „wyjaśnienia zagadek, niedomówień i przekłamań, jakie nagromadziły się wokół autora *Insurekcji warszawskiej*”. Zarazem Biliński przyznaje, że — mimo podjętych starań (czego recenzowana biografia jest dowodem) — „Niektóre aspekty jego [Tokarza] działalności historycznej i politycznej, a także zaskakujące koleje losu nie mogły zostać w pełni wyjaśnione ze względu na luki w bazie źródłowej”.

Baza źródłowa pracy — co godzi się podkreślić — imponuje zasięgiem i objętością. Składają się na nią w pierwszym rządzie obszerne zbiory wspomnianego Muzeum Niepodległości (zawierające 29 obszernych jednostek archiwalnych), a ponadto, spośród innych placówek warszawskich: AAN, AGAD, Archiwum Państwowego, Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, Biblioteki Narodowej, Biblioteki Uniwersyteckiej oraz Centralnego Archiwum Wojskowego¹. Drugą pozycję na mapie przeprowadzonych kwerend zajął Kraków, a w nim: Archiwum Narodowe, Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Biblioteki Jagiellońskiej, a także BPAU-PANKr. Poza placówkami z Warszawy i Krakowa wykorzystano materiały: Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu, Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu i Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (razem 17 placówek)². Do tego wykazu dołączono blisko 60 pamiętników, wspomnień oraz opublikowanych zbiorów korespondencji. Dodano też porównywalną liczbę prac naukowych i publicystycznych Tokarza, ujętych w układzie chronologicznym (za okres: 1896–1959), tj. obejmującą również *Rozprawy i szkice*, t. 1–2, ze wstępem Stanisława Herbsta, Warszawa 1959 (wydane ponad 20 lat po śmierci autora). Bibliografię pracy dopełnia

¹ W bibliografii recenzowanej książki opisano CAW, nieprecyzyjnie, jako placówkę znajdującą się w Rembertowie, co odpowiada jej dawnemu podporządkowaniu. Od czasu wcielenia Rembertowa do Warszawy (1957), właściwym określeniem lokalizacji tego archiwum jest Warszawa, względnie Warszawa-Rembertów.

² Szkoda, że przy wyliczaniu archiwów i bibliotek Autor posłużył się kolejnością alfabetyczną, co skutkowało niepotrzebnym „wymieszaniem” placówek, zwłaszcza warszawskich z krakowskimi. Bardziej logiczna, jak się wydaje, byłaby kolejność według ośrodków, tj. z uwzględnieniem ich znaczenia dla pracy — Warszawy, Krakowa i dopiero wtedy trzech pozostałych.

bogaty wykaz opracowań, zawartych na ponad 13 stronach druku. Obejmuje on szerokie spektrum zagadnień składających się głównie na różne aspekty biografii Tokarza oraz szerzej — dzieje nauki historycznej w Polsce. Układ pracy jest logiczny — chronologiczno-rzeczowy, z położeniem głównego nacisku na działalność Tokarza na polu nauki historycznej i dydaktyki uniwersyteckiej.

W najobszerniejszym — także chronologicznie — rozdziale pierwszym pt. *Krakowskie lata* (o objętości 56 stron) ujęto okres młodości bohatera biografii. Zaznaczono początki jego drogi naukowej (doktorat 1901, habilitacja 1906), wraz z opisem rywalizacji o Katedrę Historii Powszechnej i Austrii na Uniwersytecie Jagiellońskim. Autor opisuje pierwsze większe prace naukowe Tokarza, na czele ze stanowiącą podstawę habilitacji dwutomową rozprawą *Ostatnie lata Hugona Kołłątaja* (nakładem Akademii Umiejętności, 1905). Przedstawiono m.in. przebieg rocznej kwerendy w Paryżu (1908–1909), która — poza walorami naukowymi — obfitowała w unikatowe atrakcje, np. lot aeroplanem. Kwerenda w Moskwie (1909) umożliwiła zgromadzenie materiałów do pracy *Warszawa przed wybuchem powstania 17 kwietnia 1794 roku* (1911). Biliński szeroko odniósł się do wyjątkowo ostrej krytyki, jaka — za sprawą wspomnianej monografii — spadła na Tokarza ze strony Tadeusza Korzona. Można się zgodzić z opinią Autora, gdy zauważa: „Dziś w świetle najnowszych badań nie ma żadnej wątpliwości, że Tokarz miał całkowitą rację i jego stanowisko pozostało ważne także we współczesnej nauce, w przeciwieństwie do mocno przestarzałych prac Tadeusza Korzona” (s. 49). Jest praca Bilińskiego potwierdzeniem, na przykładzie biografii Tokarza, wewnętrznych relacji (a często ostrych animozji) w środowisku naukowym Krakowa i szerzej — ziem polskich. Mimo wszelkich przeszkód, co Autor podkreśla, w 1912 r. (w wieku 39 lat) Tokarz osiągnął prestiżowe stanowisko profesora zwyczajnego.

W rozdziale pierwszym Biliński odtwarza też — szkoda, że tak skrótowo — zasadnicze koleje życia rodzinnego swego bohatera. Podkreśla szczególnie ważne miejsce, jakie w życiu Tokarza zajmowała jego druga żona, Ryszarda z Mioduszeewskich (1882–1941)³. Jest tam także opis pierwszych poważnych rozterek politycznych, gdy Tokarzowi przyszło wybierać pomiędzy obozem narodowym (w latach 1900–1909 był członkiem Ligi Narodowej), a tzw. frondą niepodległościową, skupioną wokół lwowskiego „Zarzewia”. Ciekawe fragmenty pracy dotyczą bliskich kontaktów z działaczami niepodległościowymi, z Józefem Piłsudskim na czele. Jest to naturalne podprowadzenie pod treść rozdziału drugiego pt. „Na drodze do niepodległości”.

Rozdział ten (o objętości 25 stron) obejmuje działalność niepodległościową Tokarza (w Polskich Drużynach Strzeleckich, Polskim Skarbie Narodowym,

³ Na s. 34–35 pojawia się wątek syna Wacława Tokarza — Stefana (1918–1944), który — jak czytamy — „zginął 11 V 1944 r., wraz z narzeczoną Barbarą z Hertzów, z rąk Sowietów pod Lublinem”. Sprawa wymagałaby uściślenia, czy chodzi o partyzantkę sowiecką, a nie regularną armię, gdyż front niemiecko-sowiecki znajdował się wtedy jeszcze daleko na wschód od linii Bugu (Lublin został wyzwolony od Niemców dopiero w końcu lipca 1944 r.).

Polskiej Organizacji Narodowej i Komisji Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych, a także w Legionach Polskich, Departamencie Wojskowym Naczelnego Komitetu Narodowego i Komisji Wojskowej Tymczasowej Rady Stanu oraz Rady Regencyjnej). Już sam wykaz organizacji i instytucji, w których działalności Tokarz uczestniczył, świadczy o jego aktywnej postawie w dniach narodowego przełomu z lat poprzedzających Wielką Wojnę, jak i w okresie jej trwania. Jest to także, podkreślone przez Autora, wysoce chwalebne świadectwo patriotycznej postawy Tokarza. W końcu lipca 1914 r. — w obliczu wybuchu wojny — pozostawił on rodzinę, a na odchodnym miał powiedzieć żonie: „musisz sobie teraz sama radzić, Polska jest pierwsza [wyróżnienie — T.K.]” (s. 81; wątki rodzinne wracają w tym rozdziale jedynie incydentalnie). Ciekawe fragmenty rozdziału drugiego dotyczą — skrupulatnie przez Autora zrekonstruowanej — postawy Tokarza wobec ważnych wydarzeń politycznych epoki: Aktu 5 Listopada 1916 r. i kryzysu przysięgowego Legionów z lata 1917. Szkoda, że Bilińskiemu nie udało się odtworzyć losów Tokarza w dniach przełomu października i listopada 1918 r., związanego z odzyskaniem niepodległości. Jest też kwestią do dyskusji, czy celowe było dość szerokie wzmiankowanie już w zasadniczym tekście rozdziału drugiego (obejmującego wszak wydarzenia lat I wojny światowej) okoliczności rozejścia się dróg Tokarza i Piłsudskiego. Jak wiadomo, doszło do tego dopiero w połowie lat dwudziestych, a po zamachu majowym 1926 r. doprowadziło do przeniesienia Tokarza w stan spoczynku (s. 98).

W rozdziale trzecim (najmniej obszernym, o objętości 24 stron), noszącym tytuł „W służbie wojskowej”, Autor przedstawił służbę Tokarza po 1918 r. w Wojsku Polskim — kierowanie Wojskowym Instytutem Naukowo-Wydawniczym i prace oraz zamierzenia badawcze z tego okresu. Na podstawie akt z Archiwum Tokarza w Muzeum Niepodległości, odtworzył postawę historyka w dniach zagrożenia Warszawy w sierpniu 1920 r. Jest to m.in. świadectwo jego bliskich relacji z wysoko ocenianym gen. Władysławem Sikorskim (jak zauważa Biliński, Tokarz udał się osobiście do Modlina, by złożyć Sikorskiemu gratulacje za udane działania jego 5 Armii przeciwko Armii Czerwonej nad Wisłą i Wkrą). Brak natomiast informacji, czy Tokarz wiedział o manewrze marszałka Piłsudskiego znad Wieprza (jego milczenie w tej sprawie wpisywałoby się, jak można sądzić, w złożony kontekst narastającego konfliktu pomiędzy grupą oficerów Wojska Polskiego, z jego, Tokarza, udziałem, a — pozostającym do 1926 r. na bocznym torze spraw państwowych — Piłsudskim). Szczególnie ciekawy i rozbudowany fragment rozdziału trzeciego dotyczy sporu Tokarza z Wacławem Sierpińskim (opisanego wyjątkowo szczegółowo). Jest tu także mniej obszerny, za to szczególnie istotny, opis ostrego konfliktu Tokarza z Marszałkiem na tle oceny rozprawy szefa Wojskowego Biura Historycznego gen. Mariana Kukiela *Pierwsza wytyczna operacji warszawskiej*. Zdecydowało to o usunięciu bohatera recenzowanej biografii z wojska i przeniesieniu z dniem 30 kwietnia 1927 r. w stan spoczynku.

Kończący biografię rozdział czwarty pt. „Na Uniwersytecie Warszawskim” (o objętości 45 stron) obejmuje aktywność Tokarza w roli naukowca i dydaktyka (także wychowawcy młodego pokolenia badaczy) na Uniwersytecie

Warszawskim w latach 1928–1937. To świadectwo wysokiej pozycji naukowej tego badacza w środowisku historycznym II RP, a także jego bliskich relacji z wieloma historykami, m.in. z Marcelim Handelsmanem. Dyskusyjna jest teza Bilińskiego, że pozycja naukowa Handelsmana wynikała z politycznych układów (jeżeli tak, to tylko w małym stopniu; jej zręby były budowane jeszcze przed 1918 r.). Sam zresztą Autor w akapicie wyżej podkreśla, jak wybitną indywidualnością, i to na bardzo różnych polach aktywności, był Handelsman (s. 131). Tę wysoką ocenę potwierdza raz jeszcze na stronie 133 („Tokarz obok Haleckiego i Handelsmana był w okresie dwudziestolecia międzywojennego najwybitniejszym uczonym w środowisku historyków warszawskich”). Autor przytacza wiele informacji na temat wewnętrznych układów, sympatii i antypatii w środowisku historyków. Dużo dowiadujemy się też o metodach pracy badawczej Tokarza. Przyczyniały się one do sukcesów naukowych profesora, wyrażających się w cenionych publikacjach. Jako szczególnie duże osiągnięcie naukowe bohatera swej biografii wymienia Biliński drobne odtworzenie przebiegu insurekcji warszawskiej z kwietnia 1794 r. (oparte m.in. na analizie topografii Warszawy) oraz największe dzieło: *Wojnę polsko-rosyjską 1830 i 1831 roku* (1930). Osiągnięciem Autora jest odtworzenie listy doktorów wypromowanych przez Tokarza na Uniwersytecie Warszawskim (co było niełatwe ze względu na zły stan zachowania zasobów Archiwum UW). Opis pracy dydaktycznej Tokarza na stołecznym uniwersytecie to świadectwo jego oddania młodzieży (także w aspekcie pomocy finansowej dla uboższych z tej grupy). Można się zgodzić z Bilińskim, gdy kwestionuje istnienie „szkoły Tokarza”. Jest jednak niezaprzeczalnym faktem, że historyk ten pozostawił po sobie grono oddanych uczniów. Opisując działalność Tokarza w schyłkowym okresie jego życia, i jego ówczesne poglądy polityczne, Biliński szeroko, częściowo w oparciu o nowe materiały archiwalne, potraktował kontrowersje związane z jego (i innych historyków z kręgów opozycji) absencją na Zjeździe Historyków Polskich w Warszawie w 1930 r. Zaznaczył także kwestię protestu Tokarza wobec tzw. reformy jędrzejewiczowskiej (1933).

Pracę kończy nazbyt może skrótowe (tylko 1,5 strony druku) zakończenie, służące podsumowaniu najważniejszych wątków rozważań. Jest to przede wszystkim pochwała dorobku naukowego Tokarza, ale też jego „wielkiego hartu ducha i odwagi cywilnej” — „w trudnych czasach dwudziestolecia międzywojennego”. W ostatnim zdaniu biografii Biliński podsumowuje: „Poglądy i ustalenia Wacława Tokarza, imponujące gruntownością, rzetelnością i powściągliwością, należą do klasyki historiografii polskiej i nie mają sobie równych w całej literaturze przedmiotu [wyróżnienie — T.K.]”. Ta, tak wyraźna, deklaracja, to zaproszenie do dalszej dyskusji nad postacią i dziełem Tokarza i szerzej — nad dokonaniem historiografii polskiej schyłku ery zaborów i czasów II Rzeczypospolitej. Cennym uzupełnieniem biografii jest ponad 20 fotografii, ilustrujących różne etapy życia historyka i jego rodziny, a także — ułatwiający analizowanie tekstu — indeks osobowy.

W recenzowanej pracy otrzymaliśmy cenną biografię Wacława Tokarza, który nie tylko pracami naukowymi, o wymowie patriotycznej — powstańczej,

pobudzał do czynu w dniach decydujących o odzyskaniu niepodległości, a który też dawał przykład otoczeniu poprzez służbę w wojsku. Waler recenzowanej biografii polega na umiejętnym połączeniu przez Piotra Bilińskiego dotychczasowego piśmiennictwa z licznymi, nowo pozyskanymi, źródłami archiwalnymi. Dzięki temu udało się odtworzyć wcześniej nieznane fragmenty biografii Tokarza i pogłębić (uszczegółowić) wątki wcześniej jedynie sygnalizowane w literaturze przedmiotu. Jak przy każdej bez mała publikacji można wskazać na drobne usterki. Są to czasami nie najszcześniejsze (lub błędne, wskutek literówek⁴) zapisy sygnatur dokumentów archiwalnych czy zachwianie miejscami proporcji (na korzyść wątku pracy naukowo-dydaktycznej). Można też upomnieć się o nie dość rozbudowane potraktowanie fragmentów składających się na życie rodzinne bohatera, które w pracy stanowią jedynie odległe tło dla opisu jego zasadniczej aktywności.

Tadeusz Kondracki
(Warszawa)

⁴ Por. przyp. 2 na s. 19 z wykazem źródeł ze strony 181 (dotyczy Muzeum Niepodległości w Warszawie).